

KALKINMANIN İKSİRİ OLARAK AHLÂK: FELSEFÎ BİR İRDELEME

Prof. Dr. Alparslan AÇIKGENÇ
*TÜBA Şeref Üyesi,
İbn Haldun Üniversitesi*

Kalkınma tarihimizi Tanzimat öncesine kadar götürebiliriz. Bu demektir ki, üç yüz yıldan beri medeniyetimizin canlı olarak kalması için mücadele etmekteyiz. Bu mücadele içinde çok acı günler yaşadığımızın canlı delili bu günlerde anmakta olduğumuz Çanakkale-Dünya mücadelesidir. Ne oldu bize ki, dünya milletleri ayakları altına almaya çalıştı? Medeniyetimiz nasıl bir duruma düştü ki, sadece ve sadece bir var olma mücadelesi vermeye çalıştık? İşte üç yüz yıllık kalkınma serüvenimizin çok derin bir tahliline ihtiyaç duymaktayız. Bunu iki açıdan yapmaya çalışacağız: Birincisi, insana dayanma azmi ve çalışma gücü veren bir iksir olarak ahlâkî duyarlılık; ikincisi de her türlü ilerlemenin ve medeniyetlerin âdeta ruhu hükmünde olan bilimsel açıdan konumuzu irdelemeye çalışacağız. Önce günümüzün bir illetinden bahsedelim: umumiyetle bir bilim veya bilim dalının toplumdaki önemi, onun kalkınmaya olan katkısı ile ölçülmektedir. Kalkınma uğrunda verilen mücadeleler ve yapılan icraatlar bu sonucu açıkça doğrulamaktadır. Böyle bir anlayış özellikle kalkınma sorunu olan toplumlarda daha geniş boyutlarda görülmektedir. İlk anda böyle bir iddia ile karşılaşınca bunun doğru olmadığını söyleyenler olabilir. Ama karşıt iddialar da incelenirse

“Ne oldu bize ki, dünya milletleri ayakları altına almaya çalıştı? Medeniyetimiz nasıl bir duruma düştü ki, sadece ve sadece bir var olma mücadelesi vermeye çalıştık? İşte üç yüz yıllık kalkınma serüvenimizin çok derin bir tahliline ihtiyaç duymaktayız.”

hepsinin neticede bu görüşle sonuçlandığını hayretler içinde müşahede etmekteyiz. Örnek olarak bazı bilimlere ele alalım ve şöyle bir soru soralım; toplum kalkınmasında sizce felsefenin veya ahlâkın fizik kadar veya herhangi bir mühendislik dalı kadar rolü var mıdır? “Evet” dersanız o zaman toplumumuzda bunun aksine bir inancın varlığını gösteren tatbikatlarla kendinizi karşı karşıya bulursunuz. “Hayır”

derseniz, o zaman da herkesi yanılgıya iten toplumdaki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin kalkınmadaki ezici gücüyle karşı karşıya kalırsınız. O halde nasıl olur da bilim ve teknoloji kalkınmada böylesine güçlü bir şekilde etkili olabiliyorlar? Yoksa felsefenin veya sosyal ve diğer insan bilimlerinin kalkınma yarışında hiçbir etkisi yok mudur? Şayet varsa, neden bu insanlık yarışında onlara gereken önem verilmemektedir? Ya da verilmekte midir (en azından Türkiye’imizde)?

Burada kalkınmayı asıl sağlayan ve ona cevval bir güç kazandıran unsuru, “ahlâk iksiri” olarak adlandırıp ikinci açıdan bakıldığında ortaya attığımız bilimsel unsurun da felsefî düşünce olduğunu savunmak istiyorum. Bilimsel ve teknolojik ilerlemenin ve bunun neticesi olarak gelen iktisadi refahın da ancak ahlâk iksirinin ve felsefî düşüncenin tabîi bir sonucu olduğunu belirtmek istiyorum. Görüşümüzü biraz daha felsefî bir dille ifade etmek istersek şöyle diyebiliriz; Kalkınmada zorunlu etken veya etkenler vardır, bir de tamamlayıcı veya yeterli etkenler vardır. Elbette çağdaş düzeyde kalkınma bilim ve teknolojiye büyük ölçüde dayanmaktadır. Fakat bunlar sadece tamamlayıcı etkenlerdir, zorunlu etken ise ahlâkî duyarlılık ve felsefî düşüncedir. İleri sürülen bu görüşü etkin bir şekilde savunabilmek için açıklık getirmemiz gereken birkaç kelime vardır. Öncelikle ahlâk iksirinin ne olduğunu; toplumsal kalkınmadan ne kast edildiğini ve bilim-teknolojinin bizim için neyi ifade ettiğini açıklamalıyız. Şunu hemen belirtelim ki kalkınma, toplumsal kalkınma ve ilerleme gibi konumuz içerisinde aynı manada olan kelimeler, eş anlamlı olarak kullanılacaktır. Kalkınma ise, gayet basit bir şekilde çağdaş düzeye ayak uydurma olarak anlaşılabilir. Toplumsal kalkınma ise sadece belli bazı alanlarda değil hemen her alanda, yani bilimde (ki buna sosyal ve insan bilimleri de dâhildir), teknolojide, eğitimde, sanatta, edebiyatta, sporda ve her türlü sosyal faaliyetlerde çağdaş düzeye erişmek demektir. Bütün bunları sayarken maalesef ahlâkî açıdan ulaşılan fazilet düzeylerini ihmal etmekteyiz. Yani gerçek anlamda bizim medeniyetimizde ahlâkî duyarlılığın en nihai noktası olan “insan-ı kâmil” olarak ifade ettiğimiz faziletlerle donatılmış yüksek insan seviyesini kalkınmanın bir göstergesi olarak alan bir yaklaşım görmemekteyiz. Öyle ise ileri sürülen tez, şöyle bir soru yöneltmemizi gerektirmektedir: Kalkınmayı asıl sağlayan nedir. Daha sade bir deyişle; kalkınmada en etken rolü oynayan unsurlar nedir?

Tahlilimize ahlâkî mücadele dediğimiz toplum düzeyinde meydana gelmesi düşünülen unsurla başlayabiliriz. Ahlâkî iksir olarak adlandırdığımız bu unsur, toplumdaki mevcut durumu sarsarak bir istikrarsızlığa yol açar, toplumu büyük bir cevvaliyet ve mücadele içerisine sokar. Her şey âdeta çalkalanır ve toplum-

daki değerlerin yetersizliği hissedilir; kurumlar, âdetler ve gelenekler ağır bir şekilde eleştirilir. Bunun neticesinde toplumda her şey bir değişikliğe doğru itilebilir. Ahlâkî çalkantılar, fikir düzeyinde meydana gelen mücadelelere yol açar ki, bunlar da fertleri bilgiye yönlendirir. Nitekim İslâm medeniyetinde durumun böyle olduğunu sadece Asr-ı Saadeti gözümüzün önüne getirince anlarız. Buradan hemen şu sonucu çıkarabiliriz: bilimsel kalkınma için bilimsel şartlar lâzımdır. Ancak bu şartları asıl doğuran iksir, “ahlâk”tır. Nedense geri kalmış toplumlar

İslâm geldiğinde, mevcut ahlâkî ve toplumsal değerleri sorgulayarak ahlâken bitkinlik olarak gördüğü değerleri yüksek ahlâk değerleri ile değiştirmek istemiş ve toplumda büyük bir ahlâkî mücadele başlamıştır. Bunun neticesinde iyi ile kötü arasındaki mücadele hayatın her boyutuna yansımıştır. Bu medeniyette yeni gelen ahlâkî değerler zaten bilgiyi yücelttiği için ahlâkî mücadelenin ayrıca fikrî mücadeleye dönüşmesine gerek kalmıyordu.

bunu bir saik olarak algılamaktan dahi acizdirler. Ahlâken bitkin bir durumda olan toplumların bilimsel açıdan ilerlemeleri düşünülemez. Ahlâkî bitkinlik toplumun her kesiminde ve hayatın her düzeyinde kendini gösterebilir. Bunlar ne yazık ki, bilimsel faaliyetlerle ilişkisiz gibi görünebilir ancak ahlâkî olgunluk elde edilmeden bilimsel üstünlüğe erişilemez. Meseâ hırsızlık ahlâkî bitkinliktir. Bu bir toplumda yaygın ise hayatın her yönüne kolaylıkla sirayet edebileceği için toplumu tüketeceğinden bilimsel ilerlemeyi engelleyecektir. Hırsızlık, çok âdi ve basit bir ahlâkî çöküntü olmasına rağmen kolayca rüşvete, yalana, bencilliğe ve kopya çekmeye yol açacağından -zaten bunlar bulun-

dukça da bilim mümkün olamayacağına göre- zincirleme bir etki ile fikrî hayatı her yönden zehirleyecektir.

İslâm geldiğinde, mevcut ahlâkî ve toplumsal değerleri sorgulayarak ahlâken bitkinlik olarak gördüğü değerleri yüksek ahlâk değerleri ile değiştirmek istemiş ve toplumda büyük bir ahlâkî mücadele başlamıştır. Bunun neticesinde iyi ile kötü arasındaki mücadele hayatın her boyutuna yansımıştır. Bu medeniyette yeni gelen ahlâkî değerler zaten bilgiyi yücelttiği için ahlâkî mücadelenin ayrıca fikrî mücadeleye dönüşmesine gerek kalmıyordu. Gerçi bu dönüşüm tabii olarak zaten gerçekleşiyordu; çünkü böyle bir mücadele içerisine giren fertler ve kesimler, kendilerini fikren müdafaa etmek ve bu hususta haklı olduklarını ispat edebil-

mek için fikir geliştirmek zorundaydılar. Bu mücadeleler ahlâkî ve fikrî boyutta doyum noktasına gelince yeni toplumsal olaylar meydana gelmeye başlamıştır. Dikkate edilirse bütün bu şartlar, toplumsal olaylar olarak geliştiklerinden bir kısmı toplumda meydana gelince diğerlerini yok etmez ancak aslı ve ikincil özelliklerini koruyarak şekil değiştirip devam ederler. Burada önemli olan bilimsel faaliyetlerin başlangıcı olduğundan fikrî şartların sadece mantık açısından öncel olarak kabul edilmesidir. Ahlâk iksiri, toplum düzeyinde tezahür ederse muazzam bir hareketliliğe yol açar. Toplum her yönüyle âdeta allak bullak olmaktadır. İç savaşlar ve ciddi toplumsal çalkantılar bile meydana gelebilir. Ahlâkî yüceliği savunanlar ağır şartlar altında bırakılabilir, bu ahlâk mücadelesi hayat-memat meselesine dönebilir. Yani ahlâkî yönü ortaya koyanlar hayatlarını hiçe sayarak yüce değerleri savunurlar ve toplumun içten dışa tamamen değişmesi için çalışırlar. Böylece toplumsal ve kurumsal değişiklikler meydana gelmeye başlar. Bunları iki başlık altında toplayabiliriz: Toplumsal Yenilikler; Kurumsal Değişiklikler. Toplumsal yenilikler; örf, âdet ve geleneklerin, toplum içindeki davranışların yeni oluşan dünya görüşü istikametinde değiştirilmesi veya ona uyarlanmasıdır. Bu yenilikler fertleri bilgiye yöneltecek ve toplumda cevvaliyete yol açacaktır. Bunlar da tabii olarak kurumsal değişiklikleri gündeme getirecektir. Kurumsal değişiklikler eğitim, hukuk, siyaset ve iktisat alanlarında kendini çok belirgin olarak gösterir ki zaten bilimsel ilerleme için önemli olan da bu değişikliklerdir. Bunları bir bütün olarak hayalimizde canlandırmaya çalışırsak toplumun bu hareketlilik sayesinde nasıl bir duruma geldiğini göz önüne getirebiliriz. Artık toplumda bilgi faaliyetlerini başlatmaya müsait bir dünya görüşü fertlerin çoğunun zihninde oluşmuş ve belki de bilgi edinme faaliyetleri bir gelenek oluşturma sürecine girmiştir. İşte bir toplumu kalkınmaya yönlendirecek bir dünya görüşü oluşturmaya iten unsurları ahlâk iksiri, toplumsal cevvaliyet, eğitim, hukuk, siyaset ve iktisat olarak belirlemiş olduk. O halde bütün unsurları birleştirerek yedi ölçüte indirgeyebiliriz: ahlâk, düşünce, toplum, eğitim, hukuk, siyaset ve iktisat. Dikkat edilirse bunların arasında hiçbir fen bilimi veya teknoloji bilgisi yoktur. Zira fen bilimleri ve teknoloji, bu ölçütlerin bir sonucu olarak doğar ve bizi kalkınmayı sağlayan etkenler olarak yanılmaya başlar. Çünkü böyle bir durumda bunların hepsinin tek bir temel üzerine kurulduğu artık görülmemektedir: **ahlâk**. Onun için biz de onu “iksir” olarak ifade etmeye çalıştık. Bu iksirin olmadığı yerlerde vatani için gözünü kırpmadan ölenler olsa bile vatan için hakkıyla çalışmakta çok zorlanılır.

Ancak ahlâk deyince ne anlamamız gerektiğini ortaya koymamız gerekmektedir. Felsefî yaklaşımlarda ahlâk, hayatın gayesi olarak mutluluğu temel almıştır. Ancak İslâm, hayatın gayesi olarak ameli sâlihi esasta tutarak, Allah rızasına erişmeyi göstermiştir. Bu nedenle, mutluluk (saadet) İslam ahlâkında bir sorun olarak ortaya çıkmaz, çünkü mutluluk (saadet) bir amaç değil, aksine belli bir ahlakî amacı gerçekleştirmenin sonucunda ortaya çıkar. İşte bu nedendir ki Kur'an'da mutluluk terimi bulunmaz, aksine insan hayatının gayesine ulaşmaktan doğan itminan, mutmain ve rıza terimlerini buluruz. Bu durumda eğer hayatın gayesi mutluluk değil de aksine mükemmel insan olabilmek için ameli salih işlemeye çalışmak ise biz bunun nasıl yapılabileceğini sorabiliriz. Fakat iyi her zaman akılla bulunamaz. Muhakkak ki akıl, Allah tarafından ahlakî faziletleri keşfedecek şekilde yaratılmıştır, bu Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: “Biz ona iyi yolu da gösterdik” (bu nedenle iyi olup olmamakta hüdüdür) (76/İnsan, 2-9). Bu nedenle İslam'a göre insan fitratı, doğru ve yanlış mahiyeti itibariyle algılayacak bir şekilde teçhiz edilmiştir (Mesela bkz. 91/Şems, 7-8 ve yine 17/İsrâ', 84; 30/Rûm, 30). Bunun yanında insana doğru ve yanlış vahiy aracılığıyla gösterilmiştir. “Muhakkak ki Kur'an kalp sahibi olan işiten ve şahit olanlara bir rehberdir.” (50/Kaf 37) Bu durumda ‘şükredip etmemek ona kalmıştır’. (76/İnsan 9); bu ifade ahlaki fillerde tercih hürriyeti olduğunu gösterir.

Müslüman mütefekkilere göre, aklın ilkeleri değişmemekle birlikte insanlar olarak bizim onları kullanma biçimimiz onlara değişen bir özellik kazandırmaktadır. Böylelikle biz, farklı toplumlarda bazı ahlâk ilkelerinin farklı şekillerde ortaya konduğunu görmekteyiz; çünkü onlar insan aklı tarafından ortaya konmuştur. Ancak eğer bu ahlâk ilkeleri vahiy temelinde ortaya çıkmışlarsa, vahiy insandan bağımsız olduğundan o tek referans noktası olarak kalacak ve sonuçta böyle bir kaynaktan çıkarılan ahlakî norm ve kurallar mutlak olacaktır. Farklı kültürel arka plana sahip olmakla birlikte bütün İslâm ülkelerinde temel ahlakî kural ve uygulamaların aynı olmasının nedeni budur. O halde şayet İslam'ın temel öğretilerinden İslam ahlâk anlayışı çıkıyorsa, diyebiliriz ki, İslâm ahlâk anlayışı bu temel öğretilerin yansıttığı fikirler üzerine kurulmuştur. İslam'ın temel öğretileri üçe indirilebilir; Tevhid, Nübüvvet, Haşır. Bu şekilde ahlakî bilinçlenme kendini Allah'a karşı sorumlu tutar. Eğer Allah fikri ve nübüvvet anlayışının bahsettiği hakikatler ile haşır gerçeği bir Müslüman'ın zihninde tam manasıyla yerleşmezse İslâmî ahlâk mefhumları bu kimsenin hayatında yeterince belirleyici olmayacaktır (Bknz. 6/En'âm, 91; 22/ Hac, 74; 39/Zümer, 67). Böylelikle Kur'an'da vahye-

dildiği gibi, Allah fikri (tevhid) ahlâkî duyarlılık için yeterince vuzuha kavuşturulmalıdır. Bu nedenle, bütün temel ahlâk kuralları, her şeyi yaratan ve koruyan bir Allah'tan geçerliliklerini alırlar. (2/Bakara 29; 6/En'am, 101; 7/Arafat, 185; 16/Nahl, 48; 25/Furkan, 2). İslâm ahlâkî din fikri ile yakından bağlantılı olduğundan ahlâkî duyarlılık Allah fikri (marifetullah) ile bağlıdır.

Rabbinin adı ile oku, O insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku! Rabbin en fazla ikram sahibidir. O kalemle öğretti, insanlara bilmediklerini o öğretti ne yazık ki insanlar isyancıdır. Çünkü onlar bencildir. Muhakkak ki dönüş onadır. (96/Alak, 1-8; ayrıca bk.2/Bakara 6-20)

Böylece, Allah bağışlayıcı olduğu gibi o aynı zamanda yanlış yapanları da cezalandırıcıdır. Yoksa bütün insanlığı rencide edici ve mahlûkatı tahkir edici düzeyde önemli suçlar işleyip ölen ve böylece hiç bir ceza görmeden ortadan kaybolan kim-selerin cezasız kalması nasıl mümkün olur? Böylelikle Kur'an haşri (hesap gününü) hatırlatır ve onu ahlâkî alan içine sokar.

Onlardan öncekiler (peygamberleri) yalanladılar da farkına varmadıkları bir yerden onlara azap çattı. (39/Zümer, 25)

Bunlar günahları yüzünden suda boğuldular, ardından da ateşe sokuldular ve o zaman Allah'a karşı yardımcılar da bulamadılar. Nuh: Rabbim! Dedi, yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma!" (71/Nuh, 25-26; vs.)

De ki: Bizim işlediğimiz suçtan siz sorumlu değilsiniz; biz de sizin istediğinizden sorulacak değiliz. De ki: Rabbimiz hepimizi bir araya toplayacak, sonra aramızda hak ile hükmedecektir. O, en adil hüküm veren, (her şeyi) hakkıyla bilendir. (34/Sebe, 25-26)

Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş) bir hardal tanesi dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz. (21/Enbiya, 47).

Bu nedenle İslâm ahlâk sistemi Kur'an'ın Allah anlayışı ve ölümden sonraki hesap günü fikrine dayalı bir ahlaki hayat geliştiren din üzerine kurulmuştur. Bu itibarla, İslâm ahlâkındaki en önemli nokta onun vahyi boyutudur. Bu anlamda aklın kendi başına ahlak kanununu ortaya koyması için yeterli olamayacağını ileri sürebiliriz. Kant'ın terminolojisini kullanacak olursak, ahlâk kurallarının muhakemesini üzerine temellendireceği tecrübî bir zeminin olması gerekir denilebilir. Bu tecrübî temel insan vicdanı tarafından temin edilmektedir. Bu temel insanın yapısına konmuştur. Ve insan ahlâk dışı bir fiil işlediğinde kendini suçlu hissetmektedir. İşte bu tecrübî ahlâk hissiyat nedeniyledir ki, akıl bir fiilin yanlışlığına

hükmedebilir. Bu ahlâkî tecrübe insan fitratına zaten konmuştur. “Şüphesiz ki, Rabbimin rahmeti olmasa, nefis devamlı günahlara itmektedir.” (12/Yusuf, 53). Aslında insan için en zor uğraş kendi nefsinin rezillikleri ile mücadele etmesidir. Bunu deneyenler anlar; denemeyenler de kolay olduğunu ve ahlâkî duyarlılıkla kalkınma arasında bir ilişkinin olmayacağını söyler. İsterseniz şu ayete bir göz atalım bakalım ahlâkî cihad öyle kolay mı?

(Ey Muhammed, inananlara) De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım ve akrabanız, kazandığınız mallar, kötüye gitmesinden korktuğunuz ticaretiniz ve hoşlandığınız meskenler, size Allah ve Resulünden ve O'nun yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, o zaman Allah emri gelinceye kadar bekleyiniz. Allah yoldan çıkmış topluluğu doğru yola iletmez. (9/Tevbe, 24).

Şimdi burada “Allah yolunda cihad etme”yi yine yanlış anlamayalım. Kılıçla silahla yapılan mücadele ahlâken verilen mücadeleye göre gerçekten çok kolaydır. Bugün biz bilimsel açıdan geri kalmış isek bu yolda mücadele etmek Allah yolunda yapılan en büyük cihaddır. Şu hadisleri hatırlayalım. “Âlimin mürekkebi şehidin kanından üstündür.” Neden? Çünkü âlim ahlâken de cihad eden bir kimse. Diğer bir hadis yine bu ahlâkî cihadın ne kadar güç olduğunu şöyle ifade etmektedir: “Âlimlerden başka diğer bütün insanlar helâk olacaklardır. Âlimler de helâk olacaktır ancak ilmiyle amel edenler hariç. İlmiyle amel eden âlimler de helâk olacaktır, ancak ihlâslı olanlar hariç. İhlâslı olanlar ise büyük bir tehlike ile karşı karşıyadır.” (İsmail ibn Muhammed el-'Aclûnî. *Kesf'ul-Hefâ' ve Muzîlu'l-İlbâs* (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1985), 2. Cilt, s. 415). Demek ki, ahlâkî duyarlılık çok zor kazanılan bir alışkanlıktır. Ancak kazanılırsa bir toplumu refah ve huzura götürür, aksi halde toplum çöküntü içinde sürünür. Bunun ilahi bir kanun olduğunu da Kur'an'dan çıkarabiliriz:

Bir toplumu helak etmek istediğimiz zaman onun varlıklı olanlarına emrederiz. Ancak onlar da toplumlarında kötülük yaparlar. Böylece onlar hakkında hükmümüz gerçekleşmiş olur ve oranın altını üstüne getiririz. (17/İsra, 16).

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ahlâkî cihadla toplumumuzu eğitmeye çalışırsak toplumda muazzam bir hareketlilik ve cevvaliyet başlar. Bu ahlâkî cevvaliyet fikri cevvaliyete yol açar ve bilgi geleneğini canlandırır. Bilgi geleneği canlanırsa bilimsel ilerlemenin diğer unsurları olan insan ve toplum bilimleri gelişir. Sadece tembelliği bırakıp unvan, maddi çıkar, mevki ve makam için değil sadece bilgi-deki güzellik ve ilimdeki hayrı mahz için çalışırsak kopyacılığı terk edersek bi-

lim geleneğimiz de canlanır. Bu süreç işlerken toplumsal ve kurumsal yenileşme ona paralel olarak gerçekleşecektir. O halde kalkınmayı bir olgu olarak ele alınca görüyoruz ki kalkınmada bir süreç vardır. Yani toplum ancak belli aşamaları geçtikten sonra kalkınabilir. Bu süreç içerisinde ilk basamak felsefe basamağıdır. Bundan sonraki basamaklar, biri birini tabii olarak takip ederek gelişir. Aslında diğer basamakların sıralanmasını ilk aşamada olan felsefe tayin edebilir. Fakat bir sıralama yapmak hususunda ısrar edilirse herhalde bilim en ön sırayı alır ve teknoloji bir yan ürün olarak ortaya çıkabilir. Yalnız vurgulayarak belirtelim ki önde gelmek demek diğerlerinden önemli olmak demek değildir. Zira bütün basamaklar önemlidir. Bir basamağın diğerlerinden önemli olduğunu ileri sürmek yanlıştır ve tehlikelidir.

Sonuç olarak görüşümüzü şöyle özetleyebiliriz. Bir insan faaliyeti olarak felsefe toplumda sadece meraklarını tatmin etmeye çalışan birkaç kişinin ortaya koyduğu düşünce şekli değildir. Tam aksine felsefenin toplumsal bir olgu olma özelliği vardır. Bu özelliği, onun toplum fertlerinin zihniyetlerini oluşturmadaki etkinliğini artırır. Bu da bir ortam ve kalkınma ruhu oluşmasını sağlar. Böylesine sağlıklı olmuş toplum ruhunun ahlâk iksiri ile donanmış olduğunu düşünecek olursak çalışma ahlâkının verdiği duyarlılıkla toplum medeniyet seviyesindeki kalkınma hamlesini yapacaktır. Buna ek olarak felsefe ile bilim arasında mahiyet ve yöntem yönünden bir ilgi olabilir ama toplum kalkınmasında aralarındaki ilişki felsefenin bilimsel ilerleme için gereken ortamı hazırlamasında somutlaşmaktadır. Bilimsel ilerleme teknolojik ilerlemeyi ve bunlar da iktisadi kalkınmayı sağlar. Diğer alanlardaki ilerlemeler de tabii olarak bunları takip eder.